

Sytuacja kobiet w krajach arabskich w obszarach edukacji, pracy zarobkowej i praw politycznych

Judyta Lubacha-Sember

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

judyta.lubacha.sember@gmail.com

Summary

The Situation of Women in the Arab Countries in the Areas of Education, Pay Work and Political Life

The article presents the results of the analysis of the social situation of the women in Arab countries. In the text were analyzed the data from the areas of education, work and political life in the years 1998–2011 and the texts of the Constitution of the Arab countries. Choosing the scope of the analysis, reference was made to Amartya Sen's capability approach. Amartya Sen was writing a lot about social situation of women in his articles and he emphasized the importance of education and gainful work in

improving the position of women in society. The analysis results show the improvement of the situation of women in Arab countries. In some Arab countries, women have gained a clear right to equality of treatment in the Constitution. Women have gained greater access to education. More women are working professionals, and takes an active part in political life. It should be noted that the situation of women in the various Arab countries is not the same and there are countries in which the changes are not clearly visible.

Key words: Sen Amartya K., capability approach, Arab countries, inequality, data analysis

Wprowadzenie

Amartya Sen wiele miejsca w swoich pracach poświęcił nierównościom między kobietami a mężczyznami. Podkreślał, że dotyczą one zarówno krajów biednych, jak również wysokorozwiniętych. Problem nierówności w życiu społecznym pomiędzy kobietami a mężczyznami dostrzegany jest także w krajach arabskich, gdzie dużą rolę w życiu mieszkańców odgrywa kultura islamu. W społeczeństwach zachodnich obecne są stereotypowe przekonania na temat złej sytuacji kobiet w krajach arabskich, dużo mówi się o ograniczonych prawach kobiet i wszechobecnej dominacji mężczyzn. Czy sytuacja społeczna kobiet w krajach arabskich uległa zmianie? W celu odpowiedzi na to pytanie przeprowadzona została analiza danych dotyczących funkcjonowania kobiet w krajach arabskich.

Zagadnienie równości w pracach Amartyi Sena

Amartya Sen uświadomił nam, że najważniejszym pytaniem, jakie powinniśmy sobie postawić w rozważaniach o równości, jest: „równość czego?”. Amartya Sen wyraźnie zaznaczał, że „postulowanie równości w odniesieniu do tej społecznej materii, którą uważa się za »centralną«, powoduje konieczność akceptacji nierówności w odniesieniu do odległych »peryferii« [2000: 8]. Dyskutować więc trzeba na temat tego, co jest owym centrum porządku społecznego”. Należy mieć świadomość, że rozmawiając o nierównościach i dążąc do równości, ważne jest zrozumienie, że trudno jest osiągnąć równość w każdym obszarze. Przyczyną tego jest przede wszystkim podkreślana przez Amartyę Sena różnorodność występująca między ludźmi: „Różnimy się zasadniczo pod względem naszych cech wewnętrznych (takich jak wiek, płeć, ogólne zdolności, szczególne talenty, podatność na choroby itd.), a także pod względem uwarunkowań zewnętrznych (posiadanych zasobów, pochodzenia społecznego, środowiska naturalnego itp.). To właśnie z powodu owej różnorodności postulowanie egalitaryzmu w jednym obszarze każe rezygno-

wać z niego gdzie indziej. [...] Zróżnicowanie ludzi nie jest pomniejszą komplikacją (którą można pominąć lub odłożyć ‘na później’); w naszych rozważaniach o równości jest ono kwestią fundamentalną” [2000: 9]. Przyjmując, że wszyscy ludzie się od siebie różnią, należy szukać odpowiedzi na pytanie, w jakich obszarach powinni być sobie równi.

Amartya Sen postanowił odejść od dotychczasowego paradygmatu skupiającego się na równości dochodów i zasobów w analizie dobrobytu. Zaproponował w zamian wprowadzenie kategorii „zdolności”. Według Amartyi Sena dobrobyt postrzegać można jako dobrą jakość życia, przy czym życie przejawia się „jako zbiór powiązanych wzajemnie »funkcjonowań«, na które składają się »bycia« i »działania«. [...] Z pojęciem funkcjonowania ściśle wiąże się inna kategoria, zdolności do funkcjonowania. Reprezentuje ona rozmaite kombinacje funkcjonowania (bycia i działania), które dana osoba mogłaby zrealizować” [2000: 55–56]. Amartya Sen nie podaje kompletnej listy zdolności, które powinno się analizować, podkreśla, że tworzenie takiej listy tylko na podstawie teorii uniemożliwiłoby udział społeczeństwa w decydowaniu o tym, co jest ważne [2004: 77, 79]. Wszystko zależy od tego, w jakim celu używamy kategorii „zdolności”, czy chcemy badać poziom biedy, przestrzegania praw człowieka, czy poziom rozwoju. Wybierając pewne klasy funkcjonowań jesteśmy zmuszeni do ich wartościowania. To, co nas interesuje i na czym koncentrujemy nasze badania, powoduje, że pewne funkcjonowania i zdolności okazują się bardziej istotne od innych [Sen 2000: 61]. Tym samym w zależności od badanego obszaru ich lista może być mniej lub bardziej rozbudowana.

Problem nierówności płciowych w pracach Amartyi Sena

W artykule *The Many Faces of Gender Inequality* Amartya Sen [2001: 35] podkreśla, że „nierówności między kobietami i mężczyznami nie są wszędzie takie same. Mogą one przyjmować różne formy.

Nierówności pomiędzy kobietami a mężczyznami nie są homogenicznym zjawiskiem, ale zbiorem różnych i powiązanych problemów¹. Amartya Sen przedstawia nierówności w następujących obszarach [2001: 35–36]:

- śmiertelności – wysoka stopa śmiertelności wśród kobiet i w konsekwencji przewaga mężczyzn w całkowitej populacji;
- współczynnika urodzeń – chłopcy są faworyzowani w zdominowanych przez mężczyzn społeczeństwach, dzisiejsza technika medyczna pozwala dokonywać selektywnej aborcji ze względu na płeć;
- podstawowych udogodnień – dziewczęta mają mniejsze możliwości udziału w edukacji niż chłopcy;
- specjalnych możliwości – dostęp do edukacji wyższej może być dużo mniejszy dla kobiet niż dla mężczyzn, ten rodzaj uprzedzeń oparty jest na założeniu, że istnieją inne dziedziny odpowiedzialne dla mężczyzn i kobiet;
- pracy zawodowej – zarówno pod względem zatrudnienia oraz awansu kobiety spotykają więcej przeszkód niż mężczyźni;
- własności – nierówności w posiadaniu własności są rozpowszechnione na całym świecie, jednak w dużej mierze zależą od regionalnych reguł. Brak własności może zmniejszać znaczenie głosu kobiet, ich udział w życiu gospodarczym i społecznym;
- gospodarstwa domowego – nierówności te mogą przybierać nieotwarte formy, jak: stopa śmiertelności, preferowanie męskich potomków przy narodzeniu, dostęp do edukacji, nierówny podział obciążenia pracami domowymi oraz opieką nad dziećmi.

Spośród powyższych nierówności bardzo duże znaczenie odgrywa praca zawodowa kobiet. Amartya Sen podkreślał znaczenie pracy zarobkowej kobiet jako czynnika wpływającego pozytywnie nie tylko na sytuację samej kobiety, ale również jej otoczenia oraz ogół-

¹ Wszystkie tłumaczenia z języka angielskiego w tekście są tłumaczeniami jego autorki.

ną pozycję kobiet w społeczeństwie: „Po pierwsze, praca zarobkowa poza domem może zapewnić kobiecie przychody, do których ma łatwiejszy dostęp i mogą służyć jej również za środki do życia, co czyni ją mniej zależną. Po drugie, społeczny szacunek, związany z byciem żywicielem (i »produktywnym« członkiem rodziny wnoszącym wkład we wspólny dobrobyt), może polepszyć status i pozycję kobiety w rodzinie oraz może wpływać na panującą tradycję kulturową odnośnie podziału wspólnego dobrobytu. Po trzecie, kiedy zatrudnienie poza domem przybiera formę pracy z ochroną prawną, odpowiednie prawa, które otrzymuje kobieta mogą uczynić jej pozycję ekonomiczną dużo mniej zależną i mniej niepewną. Po czwarte, praca poza domem również zapewnia kontakt ze światem zewnętrznym, co może być społecznie ważne w kwestii polepszania pozycji kobiety wewnątrz rodziny. W tym obszarze praca poza domem może być również »edukująca« [1990: 5–6]. Im wyższy status osiągały kobiety w pracy zarobkowej, tym bardziej pokazują one społeczeństwu swoją użyteczność i przełamują tradycyjne myślenie o wyższości męskich potomków.

Co jednak w sytuacji, gdy sam dostęp do pracy zarobkowej i udziału w życiu publicznym, w tym do edukacji oraz partycypacji w organach władzy, jest dla kobiet ograniczony z powodów kulturowych i religijnych? Czy pozycja społeczna kobiet w krajach arabskich zmieniła się na przestrzeni ostatnich lat? Przyjmując perspektywę „zdolnościową”, przeanalizowane zostało funkcjonowanie społeczne kobiet w krajach arabskich w obszarach edukacji, pracy zawodowej i życia politycznego. Wybór obszarów dyktowany był podkreślanym przez Amartyę Sena znaczeniem edukacji i pracy zarobkowej dla poprawy sytuacji kobiet. Do przeprowadzenia analizy posłużyły ogólnodostępne dane Banku Światowego obejmujące lata 1998–2011. Mając na uwadze fakt, że pozycja kobiet w krajach arabskich w dużej mierze zależna jest od uwarunkowań religijnych i politycznych przeanalizowano również konstytucje krajów arabskich pod kątem praw przysługującym kobietom w badanych obszarach edukacji, pracy zawodowej i życia politycznego.

Krótką charakterystyka krajów arabskich

Islam jest drugą po chrześcijaństwie największą pod względem wyznawców religią na świecie. „Islam jest nie tylko religią, ale także systemem społecznym obejmującym i regulującym wszystkie dziedziny życia prywatnego, jak i społecznego muzułmanów. [...] Religia przeplata się z polityką, kulturą, a nawet gospodarką, więc trudno jednoznacznie wydzielić jej wpływ spośród innych czynników” [Górak-Sosnowska 2007: 190–191]. B. Kowalska [2013: 99–100] podkreśla bardzo ważne kwestie, które należy wziąć pod uwagę przy analizie sytuacji społecznej kobiet w krajach Bliskiego Wschodu:

- nie istnieje jedna stała perspektywa islamu;
- istnieje różnica pomiędzy islamem jako religią, a islamem jako systemem społeczno-politycznym;
- należy brać pod uwagę nie tylko aspekty religijne, ale również polityczne, etniczne i społeczno-ekonomiczne;
- nie istnieje jeden model kobiety, zarówno edukacja, klasa, etniczność oraz wiek i religia wpływają na sytuację kobiety.

Z tego też względu analizując sytuację kobiet w krajach arabskich, należy mieć na uwadze sposób, w jaki kobiety postrzegane są zarówno przez prawo religijne, jak i prawo państwowe. Należy pamiętać przy tym, że sam islam również jest zróżnicowany, chociażby pod względem prawodawstwa. Dla sunnitów podstawowymi źródłami prawodawstwa islamu są Koran i Sunna. Szyici poza Koranem akceptują tylko tradycje pochodzące od Alego i jego potomków. Dodatkowo funkcjonuje instytucja „idźmy” – wspólnego sądu muzułmańskich uczonych oraz „kijas” – wnioskowanie przez analogię [Walther 1982: 23]. W VIII wieku na podstawie Koranu zostało opracowane prawo religijne nazywane szariatem, będące zbiorem obowiązków religijnych zalecanych przez muzułmańskich duchownych wspólnocie [Barska 2012: 66].

Kraje arabskie pomimo wewnętrznego zróżnicowania mają wiele elementów wspólnych takich jak kultura, historia, bliskość geogra-

ficzna oraz dominacja ilościowa wyznawców islamu, sprawiające, że można ten region analizować jako swego rodzaju całość. Przyjmuje się, że za kraje arabskie uważane są te, w których dominuje ludność arabska, tzn. Algieria, Arabia Saudyjska, Bahrajn, Egipt, Irak, Jemen, Jordania, Katar, Kuwejt, Liban, Libia, Maroko, Mauretania, Oman, Sudan, Syria, Tunezja, Zjednoczone Emiraty Arabskie oraz Autonomia Palestyńska [Górak-Sosnowska 2007: 13]. Przy czym Strefa Gazy i Zachodni Brzeg Jordanu zostały wyłączone z analizy z powodu bardzo małej ilości danych. Od lipca 2011 roku z Sudanu odłączony został Sudan Południowy jako niezależne państwo, jednakże zebrane dane obejmują lata 1999–2010, kiedy to Sudan i Sudan Południowy stanowiły jeden kraj.

Powyższe dane przedstawiają pozycje poszczególnych krajów arabskich w ogólnoświatowej statystyce dotyczącej rozwoju. Zauważyć można, że państwa te są dość zróżnicowane rozwojowo i gospodarczo. Wskaźnik HDI waha się od 0,834 dla Kataru do 0,414 dla Sudanu (im wyższa wartość indeksu HDI, tym wyższa pozycja w rankingu). Podobnie różnica w PKB *per capita* między najbiedniejszym, a najbogatszym krajem z przedstawionych wynosi 76 109 PPP. Również Indeks Nierówności Płciowej przyjmuje wartości od 0,216 dla Libii do 0,747 dla Jemenu (im niższa wartość Gender Inequality Index, tym wyższa pozycja w rankingu). Długość życia jest mniej zróżnicowana i w większości krajów wynosi ponad 70 lat, jedynie Mauretania i Sudan mają zdecydowanie niższą oczekiwaną długość życia, która wynosi odpowiednio 58,9 i 61,8 lat. Jak pokazują dane, nie jest to obszar jednolity i liczne różnice w rozwoju mogą przekładać się również na odmienną pozycję kobiet w społeczeństwie poszczególnych krajów.

Tabela 1. Podstawowe charakterystyki krajów arabskich

Państwo	HDI rok 2012 (pozycja w rankingu)	PKB per capita rok 2011 (2005 PPP \$)	Gender Inequality Index rok 2012 (pozycja w rankingu)	Liczba ludności rok 2012 (tys)	Oczekiwana długość życia rok 2012
Algieria	0,713 (93)	7643	0,391 (74)	36 485,8	73,4
Arabia Saudyjska	0,782 (57)	21430	0,682 (145)	28 705,1	74,1
Bahrajn	0,796 (48)	21345	0,258 (45)	1359,5	75,2
Egipt	0,662 (112)	5547	0,59 (126)	83 958,4	73,5
Irak	0,59 (131)	3412	0,557 (120)	33 703,1	69,6
Jemen	0,458 (160)	2060	0,747 (148)	25 569,3	65,9
Jordania	0,7 (100)	5269	0,482 (99)	6457,3	73,5
Katar	0,834 (36)	77987	0,546 (117)	1938,8	78,5
Kuwejtn	0,79 (54)	47935	0,274 (47)	2891,6	74,7
Liban	0,745 (72)	12900	0,433 (78)	4291,7	72,8
Libia	0,769 (64)	15361	0,216 (36)	6469,5	75
Maroko	0,591 (130)	4373	0,444 (84)	32 598,5	72,4
Mauretania	0,467 (155)	2255	0,643 (139)	3623	58,9
Oman	0,731 (84)	25330	0,34 (59)	2904	73,2
Sudan	0,414 (171)	1878	0,604 (129)	35 048,5	61,8
Syria	0,648 (116)	4741	0,551 (118)	21 117,7	76
Tunezja	0,712 (94)	8258	0,261 (46)	10704,9	74,7
Zjednoczone Emiraty Arabskie	0,818 (41)	42293	0,241 (40)	8105,9	76,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie Statistical Tables from the 2013 Human Development Report.

Pozycja społeczna kobiet w tradycji islamu

Pozycja kobiet w islamie jest w dużym stopniu definiowana przez Koran, ale również przez prawo zwyczajowe i tradycję. „W świetle Koranu mężczyzna i kobieta są ludźmi równymi wobec Boga i oboje na równi będą sądzeni za swe postępowanie. [...] W czwartej surze zatytułowanej *Kobieta* pojawiają się formuły wskazujące na wyższość mężczyzn nad kobietą [...] Tekst wyraźnie potwierdza brak równouprawnienia kobiet, nakazuje bowiem podporządkowanie kobiety mężowi i posłuszeństwo wobec męża” [Barska 2012: 67]. Sposób interpretacji Koranu przez muzułmańskich uczonych w dużym stopniu determinuje prawa i zwyczaje obowiązujące w poszczególnych kręgach islamu. Walther [1982: 22–73] opisuje prawa i obowiązki kobiet w tradycyjnej islamskiej społeczności. Początkowo kobieta, w krajach które przyjęły islam, uzyskiwała więcej praw niż w okresie przedmuzułmańskim, które dotyczyły prawa do dziedziczenia i prawa małżeńskiego. Kobieta według prawa islamu miała prawo do dziedziczenia majątku, a małżeństwo było umową cywilnoprawną pomiędzy małżonkami, zawieraną przez opiekuna narzeczonej. W przypadku hanafitów dorosła kobieta mogła samodzielnie zawierać małżeństwo. Ważnym elementem umowy małżeńskiej był „mahr” – zadośćuczynienie dla rodziców oraz „sadak” – podarunek ślubny dla kobiety. Nie było w islamie wspólnoty majątkowej w małżeństwie, a kobieta miała prawo do rozporządzania swoim majątkiem. „Jednak późniejsze tradycje przyznają mężowi najwyższą władzę nad majątkiem kobiety, jak też nad życiem seksualnym. Tylko mężczyzna decyduje o wzajemnym pożyciu małżeńskim, a także we wszystkich kwestiach dotyczących wypełniania obowiązków religijnych, czy choćby po prostu wychodzenia z domu” [Walther 1982: 34–35]. Idealny obraz żony przedstawiony przez Mahometa według jednej z opowieści wyglądał następująco: „Cieszyć jego oczy, gdy na nią patrzy, być posłuszną, gdy rozkazuje i nie przeciwstawiać się mężowi, gdy decyduje za nią i za siebie” [Walther

1982: 35]. Kobieta stawiała się coraz bardziej zależna od męża i to on otrzymywał prawo do decydowania o jej życiu. Także rozwiązanie małżeństwa było łatwiejsze dla mężczyzny, gdyż wystarczyło, że wypowiedział on formułę „talaku” (trzy razy wypowiedziana formuła rozwodowa). Kobieta miała również możliwość zapisania w kontrakcie małżeńskim w jakich sytuacjach może zażądać wypowiedzenia tej formuły, jednak rzadko z niej korzystała.

Podział obowiązków w małżeństwie, gdzie mężczyzna miał zapewnić żonie dom, pożywienie i ubranie, a kobieta dbać o dom i wszystkich członków rodziny męża, powodował ograniczenie obszaru działalności kobiet do przestrzeni domowej. „Ograniczenia kobiety do spraw domu, jej wyłączenie z życia publicznego, które szło w parze z coraz większym ograniczeniem jej możliwości wykształcenia, w późniejszych wiekach wpłynęło niekorzystnie na społeczną pozycję kobiet i w ogóle na postęp społeczny krajów islamu” [Walther 1982: 40]. Duże znaczenie w kwestii separacji płci miał również pogląd, że to kobieta odpowiada za honor rodziny i powinna postępować nienagannie i uczciwie. „Miejscem, które chroni kobiety przed światem zewnętrznym, stoi na straży honoru rodziny jest dom [...] Drzwi frontowe – jedyne otwarcie na ulicę i ludzi tam przebywających – funkcjonują jako próg kontroli społecznej nad kobietami. Są one granicą separującą rodzinę od nierodzinny” [Barska 2012: 45]. Temu samemu celowi służył nakaz zakrywania ciała: „Woolowanie ciała kobiety ma na celu powstrzymanie mężczyzn od dwuznacznych spojrzeń, ciało kobiety może bowiem wyzwalać u mężczyzn pożądanie” [Barska 2012: 55]. Odpowiedzialność za zachowanie mężczyzn przeniesiona została na kobietę i to ona swoim strojem i sposobem bycia miała bronić honoru i nie wzbudzać w obcych mężczyznach niestosownych myśli (w Koranie natomiast nie ma jasnego nakazu zakrywania twarzy). Narodziny dziecka płci żeńskiej nie były dla muzułmanina powodem do radości. Dziewczynki były izolowane od świata zewnętrznego, tym samym nie mogły przyczynić się do wzrostu bogactwa rodziny i jeżeli nie wyszły za mąż zostawały ciężarem dla ojca i braci. Synowie nato-

miast mogli pracować oraz walczyć w wypadku wojny. „Poza tym dziewczynka wychodząc za mąż opuszczała własną rodzinę, żeby przenieść się do rodziny męża i przyczyniać się do wzmocnienia tej ostatniej wydając na świat synów” [Walther 1982: 41]. Dlatego też ojcowie preferowali dzieci płci męskiej, gdyż to mężczyźni budowali bogactwo rodziny. Według przedstawionych powyżej tradycji i nakazów kulturowych kobiety w krajach arabskich nie miały równych z mężczyznami praw do funkcjonowania w życiu społecznym i przestrzeni publicznej.

Pozycja społeczna kobiet w krajach arabskich we współczesnym prawodawstwie

Pierwsze sygnały zmiany sposobu postrzegania kobiet w społeczeństwie można było zauważyć w krajach arabskich pod koniec XIX wieku. „Kasim Amin w 1899 roku opublikował książkę pod tytułem *Wyzwolenie kobiety*. Autor podkreśla, że postępująca z biegiem wieków degradacja kobiety w krajach muzułmańskich nie ma uzasadnienia w pierwotnym islamie, lecz wyniknęła z poglądów i obyczajów ludów, które później przyjęły tę religię. [...] Szacunek dla kobiet i równość są zdaniem Kasima Amina podstawowymi zasadami islamu. [...] Właściwą przyczynę niskiego statusu społecznego kobiety widział Amin w panującym od wieków na Wschodzie absolutyzmie politycznym, który doprowadził do nadużywania władzy i demoralizował poszczególne jednostki. Ponieważ te z kolei starały się tyranizować swoich najbliższych i od nich zależnych, kobieta, jako słabsza, padła ofiarą tego nacisku. Wolne społeczeństwo można stworzyć tylko wtedy, kiedy wszyscy jego członkowie są wolni. Uzasadniona konstytucyjnie niższa społecznie pozycja kobiety i patriarchalna tyrania same przez się nie usprawiedliwiają utrzymania tego stanu rzeczy. Kobiety mają prawo do wykształcenia, do udziału w życiu społecznym i do wykonywania zawodu, ponieważ są takimi samymi istotami ludzkimi, jak mężczyźni” [Walther 1982: 173]. Słowa te pokazują, że możliwa jest taka interpretacja Koranu, która

przyznaje równe prawa kobiecie i mężczyźnie. Ważne jest jednak, aby również prawo państwowe dostrzegło potrzebę ochrony równości praw dla przedstawicieli obu płci. I tak prawo do nauki zaczęto przyznawać kobietom w krajach arabskich w drugiej połowie XIX wieku, a prawo wyborcze kobiety wywalczyły w drugiej połowie XX wieku.

Zmiany, które rozpoczęły się pod koniec XIX wieku były kontynuowane, szczególnie po II wojnie światowej, gdy część krajów arabskich zaczęła uzyskiwać niepodległość. „Współcześnie wiele młodych kobiet nie godzi się na podporządkowanie. Dokonujące się przeobrażenia, wzmacniane aktami prawnymi, sprzyjają realizacji nowego typu społeczeństwa, którego model prowadzi do redefinicji ról i statusów jednostek, podobnie jak związków między grupami i między aktorami społecznymi. Również industrializacja, urbanizacja i scholaryzacja wywołują procesy osłabienia struktur patriarchalnych i transformacje związków tradycyjnych” [Barska 2012: 40]. Współczesną pozycję kobiet w krajach arabskich definiuje już nie tylko tradycja i prawa islamu, ale również prawa państwowe. Amartya Sen [2000: 150] w swoich rozważaniach wspominał między innymi o takich „zdolnościach do funkcjonowania” jak: „umiejętność czytania i pisanie, unikania okaleczeń ciała, swobody w realizowaniu kariery zawodowej czy też w osiągnięciu pozycji przywódcy”. Prawa do tych „zdolności” zagwarantowane mogą być przede wszystkim przez takie akty prawne jak konstytucje. Prawodawstwo poszczególnych państw, bezpośrednio lub pośrednio oddziałuje na życie kobiet oraz ich dostęp do edukacji i zatrudnienia [Kowalska 2008: 36]. Analiza konstytucji krajów arabskich pozwoli na zbadanie prawnego dostępu kobiet do obszarów edukacji, pracy zawodowej i życia politycznego.

Tabela 2. Prawa kobiet według konstytucji państw arabskich

Kraj (nazwa konstytucji)	Ustrój polityczny, religia państwa, podstawa prawodawstwa	Rodzaj prawa	Artykuły konstytucji odpowiadające danemu prawu
Algieria (Algeria's Constitution of 1963 with Amendments through 2008)	Art. 1 Demokratyczna republika ludowa. Art. 2 Islam jest religią państwową.	Prawo do edukacji Prawo do pracy Prawa polityczne	Art. 53 Prawo do edukacji jest zagwarantowane. Edukacja podstawowa jest obowiązkowa. Art. 51 Równy dostęp do funkcji i pracy w państwie jest zagwarantowany dla wszystkim obywateli, bez spełnienia warunków innych niż określone w ustawie. Art. 55 Wszyscy obywatele mają prawo do pracy. Art. 31a Państwo działa na rzecz promocji praw kobiet w polityce poprzez zwiększenie ich szans na dostęp do wybranych zespołów w reprezentacji. Art. 29 Obywatele są równi wobec prawa bez dyskryminacji ze względu na urodzenie, rasę, płeć, poglądy oraz inne osobiste i społeczne warunki i okoliczności.
Arabia Saudyjska (Saudi Arabia's Constitution of 1992 with Amendments through 2005)	Art. 5 Monarchia. Art. 1 Islam jest religią państwową. Art. 23 Państwo chroni islamskie wyznanie wiary oraz przestrzeganie szariatu.	Prawo do edukacji Prawo do pracy Prawa polityczne	Art. 30 Państwo dostarcza edukacji publicznej i zobowiązuje się do zwalczania analfabetyzmu. Art. 28 Państwo zapewnia możliwość zatrudnienia wszystkich osób pełnoprawnych i ustanawia przepisy w celu ochrony zarówno pracownika jak i pracodawcy. Brak odpowiedniego artykułu.
Bahrajn (Bahrain's Constitution of 2002)	Art. 1d Dziedziczna monarchia konstytucyjna. Art. 2 Islam jest religią państwową, a szariat jest podstawowym źródłem prawa.	Prawo do edukacji Prawo do pracy Prawa polityczne	Art. 7a Państwo zapewnia usługi edukacyjne i kulturowe dla obywateli. Edukacja jest obowiązkowa i bezpłatna na wczesnym poziomie, określonym i przewidzianym prawem. Art. 5b Państwo gwarantuje godzenie obowiązków kobiet wobec rodziny z ich pracą w społeczeństwie i ich równość z mężczyznami w sferze politycznej, społecznej, kulturowej i gospodarczej bez naruszenia przepisów islamskiego prawa kanonicznego (szariatu). Art. 1e Obywatele, zarówno mężczyźni jak i kobiety, mają prawo do udziału w życiu publicznym i mogą się cieszyć prawami politycznymi, łącznie z prawem do głosowania i kandydowania w wyborach. Art. 18 Ludzie są równi w godności ludzkiej, obywatele są równi wobec prawa w zakresie praw i obowiązków publicznych. Nie istnieje żadna dyskryminacja między nimi ze względu na płeć, pochodzenie, język, religię lub wyznanie.

Judyta Lubacha-Sember. Sytuacja kobiet w krajach arabskich w obszarach edukacji, pracy zarobkowej i praw politycznych

Egipt	Konstytucja z 26 grudnia 2012 roku została zawieszona. Według najnowszych informacji nowy projekt konstytucji został przyjęty na początku grudnia 2013 roku przez konstytuante, następnie podpisany przez tymczasowego prezydenta i poddany głosowaniu w referendum 15 i 22 grudnia 2013 roku. Nowa konstytucja została poparta przez 64% Egipcjan [por. link: GW].		
Irak (Iraq's Constitution of 2005)	Art. 1 Republika. Art. 2.1 Islam jest oficjalną religią państwową i jest podstawowym źródłem prawodawstwa.	Prawo do edukacji	Art. 34.1 Edukacja jest podstawowym czynnikiem rozwoju społeczeństwa i jest prawem zagwarantowanym przez państwo. Wykształcenie podstawowe jest obowiązkowe i gwarantowane przez państwo, które jest zobowiązane do walki z analfabetyzmem.
		Prawo do pracy	Art. 22.1 Praca jest prawem wszystkich Irakijczyków, w sposób, który gwarantuje ich godne życie.
		Prawa polityczne	Art. 20 Obywatele iraccy, mężczyźni i kobiety, mają prawo do udziału w życiu publicznym i cieszą się prawami politycznymi, łącznie z prawem do głosowania, wyboru i kandydowania na stanowisko. Art. 49.4 Prawo elekcyjne dąży do osiągnięcia procentowej reprezentacji kobiet nie mniejszej niż ¼ liczby członków Rady Przedstawicieli. Art. 14 Irakijczycy są równi wobec prawa bez dyskryminacji ze względu na płeć, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, pochodzenie, kolor skóry, sektę, wierzenia i poglądy, status ekonomiczny albo społeczny.
Jemen (Yemen's Constitution of 1991 with Amendments through 2001)	Art. 1 Republika. Art. 2 Islam jest religią państwową. Art. 3 Szariat jest źródłem prawa.	Prawo do edukacji	Art. 54 Edukacja jest prawem wszystkich obywateli. [...] Podstawowa edukacja jest obowiązkowa.
		Prawo do pracy	Art. 31 Kobiety są siostrami mężczyzn. Mają prawa i obowiązki, które są gwarantowane i przypisane przez szariat i wynikają z przepisów prawa.
		Prawa polityczne	Art. 64 Głosujący i kandydat muszą być obywatelami Jemenu (brak wyraźnej informacji dot. praw kobiet do głosowania).

Jordania (Jordan's Constitution of 1952 with Amendments through 2011)	Art. 1 Ustrój parlamentarny z monarchią dziedziczną. Art. 2 Islam jest religią państwo- wą.	Prawo do edukacji	Art. 20 Podstawowa edukacja jest obowiązkowa dla Jordańczyków oraz bezpłatna w szkołach państwowych.
		Prawo do pracy	Art. 23.1 Praca jest prawem dla wszystkich obywateli. Art. 23.2 Państwo ma chronić pracę i wprowadzać w związku z tym przepisy na podstawie następujących zasad: d) ustanawiając specjalne warunki pracy kobiet i nieletnich.
		Prawa polityczne	Brak odpowiedniego artykułu.
Katar (Qatar's Constitution of 2003)	Art. 1 Islam jest religią państwową, prawo islamskie jest głównym źródłem prawodawstwa. Systemem politycznym jest demokracja.	Prawo do edukacji	Art. 49 Edukacja jest prawem wszystkich obywateli.
		Prawo do pracy	Art. 28 Państwo gwarantuje swobodę działalności gospodarczej w oparciu o sprawiedliwość społeczną i zrównoważoną współpracę między publicznym i prywatnym sektorem, aby osiągnąć rozwój gospodarczy i społeczny, wzrost produkcji, oraz zapewniając przy tym dobrobyt obywateli, podniesienie standardu życia, zapewnienie możliwości pracy dla nich, zgodnie z przepisami prawa.
		Prawa polityczne	Art. 42 Państwo gwarantuje obywatelom prawo do wyboru i ubiegania się o urząd publiczny, zgodnie z prawem. Art. 35 Ludzie są równi wobec prawa. Nie istnieje dyskryminacja ze względu na płeć, rasę, język albo religię.
Kuwejt (Kuwait's Constitution of 1962, Reinstated in 1992)	Art. 4 Dziedziczny Emirat. Art. 2 Religią państwową jest islam i prawo islamskie jest głównym źródłem prawodawstwa.	Prawo do edukacji	Art. 40 Zgodnie z prawem i w granicach porządku publicznego i moralności, edukacja dla Kuwejtczyków jest prawem zagwarantowanym przez państwo. Zgodnie z prawem, edukacja jest obowiązkowa i bezpłatna na pierwszym etapie.
		Prawo do pracy	Art. 41 Każdy Kuwejczyk ma prawo do pracy i wyboru rodzaju swojego zawodu. Praca jest obowiązkiem każdego obywatela. Wymaga tego godność i nakazuje ją dobrostan publiczny. Państwo powinno zapewnić dostęp do pracy obywatelom i nadzorować sprawiedliwość warunków pracy.
		Prawa polityczne	Brak odpowiedniego artykułu.

Judyta Lubacha-Sember. Sytuacja kobiet w krajach arabskich w obszarach edukacji, pracy zarobkowej i praw politycznych

Liban (Lebanon's Constitution of 1926 with Amendments through 2004)	Basic provisions C) Demokratyczna Republika Parlamentarna. Art. 9 Wolność wyznania jest absolutna.	Prawo do edukacji	Art. 10 Edukacja jest bezpłatna, tak długo, jak nie zakłóca porządku publicznego, nie narusza moralności, ani nie narusza godności żadnej religii lub wyznania. Prawa społeczności do tworzenia własnych szkół prywatnych nie mogą być naruszone, pod warunkiem że są one zgodne z ogólnymi wymogami ustanowionymi przez państwo w zakresie edukacji publicznej.
		Prawo do pracy	Art. 12 Każdy Libańczyk ma prawo do publicznego zatrudnienia, bez dodatkowych wymagań, z wyjątkiem kwalifikacji i zasług zgodnie z warunkami ustanowionymi przez prawo.
		Prawa polityczne	Art. 21 Każdy obywatel Libanu, który ukończył 21 lat ma prawo być wyborcą, jeżeli spełnia wymogi przewidziane w prawie wyborczym.
Libia (Libya's Constitution of 2011)	Art. 1 Państwo demokratyczne [...] Islam jest religią państwową, a islamski szariat jest głównym źródłem prawodawstwa.	Prawo do edukacji	Art. 8 Państwo zapewnia równe szanse i dąży do zagwarantowania odpowiedniego poziomu życia, prawa do pracy, edukacji, opieki medycznej i zabezpieczenia społecznego dla każdego obywatela.
		Prawo do pracy	Art. 8 Państwo zapewnia równe szanse i dąży do zagwarantowania odpowiedniego poziomu życia, prawa do pracy, edukacji, opieki medycznej i zabezpieczenia społecznego dla każdego obywatela.
		Prawa polityczne	Art. 6 Libijczycy są równi wobec prawa, korzystają z praw obywatelskich i politycznych, mają takie same szanse we wszystkich obszarach i podlegają takim samym obowiązkom i zobowiązaniom publicznym, bez względu na religię, wyznanie, język, bogactwo, płeć, pokrewieństwo, opcje polityczne, status społeczny lub plemienny, regionalne lub rodzinne powiązania.

Maroko (Morocco's Constitution of 2011)	Art. 1 Konstytucyjna, demokratyczna i społeczna monarchia parlamentarna. Art. 3 Islam jest religią państwową.	Prawo do edukacji	Art. 31 Państwo, instytucje publiczne i zbiorowości terytorialne pracują dla mobilizacji wszystkich dostępnych środków dla ułatwienia równego dostępu obywatelom kobietom i obywatelom mężczyznom do warunków, które umożliwiają im korzystanie z praw do: [...] dostępu do nowoczesnego, wysokiej jakości kształcenia; [...] nauczania zawodowego oraz wychowania fizycznego i artystycznego;
		Prawo do pracy	Art. 31 Państwo, instytucje publiczne i zbiorowości terytorialne pracują dla mobilizacji wszystkich dostępnych środków dla ułatwienia równego dostępu obywatelom kobietom i obywatelom mężczyznom do warunków, które umożliwiają im korzystanie z praw do: [...] pracy i wsparcia władz publicznych w poszukiwaniu zatrudnienia lub samozatrudnienia.
		Prawa polityczne	Art. 37 Wszyscy obywatele kobiety i obywatele mężczyźni muszą szanować Konstytucję zgodnie z prawem. Muszą korzystać z praw i swobód zagwarantowanych w Konstytucji w duchu odpowiedzialności i zaangażowanego obywatelstwa, gdzie korzystanie z praw jest skorelowane z realizacją obowiązków. Preambuła. Zobowiązuje się: do zakazania i zwalczania wszelkiej dyskryminacji tam, gdzie spotyka się ją, z uwagi na płeć, kolor skóry, wierzzenia, kulturę, pochodzenie społeczne lub regionalne, język, upośledzenia lub jakiegokolwiek osobiste okoliczności, które mogą wystąpić.
Mauretania (Mauritania's Constitution of 1991 with Amendments through 2012)	Art. 1 Republika Islamska, niepodzielna, demokratyczna i społeczna. Art. 5 Islam jest religią narodu i państwa.	Prawo do edukacji	Art. 57 Co następuje jest domeną prawa: [...] ogólne zasady związane z edukacją i zdrowiem.
		Prawo do pracy	Art. 57 Co następuje jest domeną prawa: [...] ogólne zasady związane z egzekwowaniem praw, prawem do pracy i zabezpieczeniem społecznym. Art. 12 Wszyscy obywatele, mogą przystąpić do pełnienia funkcji publicznych i publicznego zatrudnienia, bez dodatkowych warunków, poza tymi ustanowionymi przez prawo.
		Prawa polityczne	Art. 1 Republika gwarantuje wszystkim obywatelom bez względu na ich pochodzenie, rasę, płeć, czy pozycję społeczną, równość wobec prawa.

Judyta Lubacha-Sember. Sytuacja kobiet w krajach arabskich w obszarach edukacji, pracy zarobkowej i praw politycznych

Oman (Oman's Constitution of 1996 with Amendments through 2011)	Art. 5 Systemem rządów jest dziedziczny w linii męskiej Sułtanat. Art. 2 Religia państwową jest islam, a islamski szariat jest podstawowym źródłem prawodawstwa.	Prawo do edukacji Prawo do pracy Prawa polityczne	Art. 13 [...] Państwo zapewnia publiczną edukację, pracuje na rzecz zwalczania analfabetyzmu i zachęca do tworzenia prywatnych szkół i instytucji pod jego nadzorem, zgodnie z przepisami ustawy. Art. 12 [...] Każdy obywatel ma prawo do podejmowania pracy, według swojego wyboru, w granicach ustawy. Art. 17 Wszyscy obywatele są równi przed prawem i podlegają tym samym prawom i obowiązkom publicznym. Nie istnieje żadna dyskryminacja między nimi ze względu na płeć, pochodzenie, kolor skóry, język, religię, sektę, miejsce zamieszkania, albo status społeczny.
Sudan (Sudan's Constitution of 2005)	Art. 1.1 Republika demokratyczna, zdecentralizowana, wielokulturowa, wielorasowa, wieloetniczna, wieloreligijna, wielojęzyczna, gdzie taka różnorodność koegzystuje. Art. 5.1 (...) przepisy mające zastosowanie jedynie w odniesieniu do północnych stanów Sudanu źródło prawodawstwa mają w islamskim szariacie i konsensusie ludzi. Art. 5.2 [...] przepisy mające zastosowanie do Sudanu Południowego, stanów Sudanu Południowego mają źródło prawodawstwa w powszechnym konsensusie, wartościach i zwyczajach ludów Sudanu, w tym w ich tradycji i przekonaniach religijnych, z uwzględnieniem różnorodności Sudanu.	Prawo do edukacji Prawo do pracy Prawa polityczne	Art. 44.1 Edukacja jest prawem każdego obywatela i państwo zapewnia dostęp do edukacji bez dyskryminacji ze względu na religię, rasę, pochodzenie etniczne, płeć albo niepełnosprawność. Art. 12.1 Państwo opracowuje polityki i strategie w celu zapewnienia sprawiedliwości społecznej wśród wszystkich ludzi w Sudanie, poprzez zapewnienie środków do życia i możliwości zatrudnienia. Art. 32.1 Państwo gwarantuje równe prawa kobiet i mężczyzn do korzystania z wszystkich, praw politycznych, społecznych, kulturowych, gospodarczych i cywilnych, włączając prawo do równej płacy za równą pracę i innych powiązanych świadczeń. Art. 41.1 Każdy obywatel ma prawo, bez nieuzasadnionych ograniczeń, aby wziąć udział w decydowaniu o sprawach publicznych, w drodze głosowania. Art. 41.2 Każdy obywatel ma prawo do kandydowania w okresowych wyborach, które są powszechnymi wyborami pełnoletnich obywateli oraz są tajne, gwarantując swobodę wyrażania woli wyborców. Art. 31 Wszystkie osoby są równe przed prawem i mają prawo do równej ochrony swoich praw bez dyskryminacji ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, wyznanie religijne, poglądy polityczne, pochodzenie etniczne.

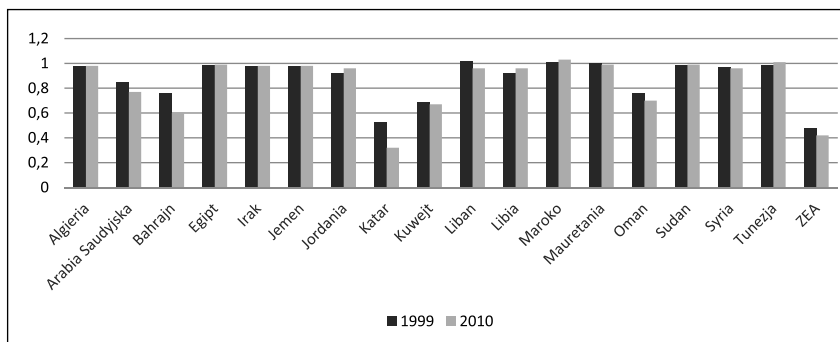
Syria (Syria's Constitution of 2012)	Art. 1 System republikański. Art. 2 Religia Prezydenta Republiki jest islam; Islamskie prawodawstwo jest głównym źródłem prawodawstwa.	Prawo do edukacji	Art. 29.1 Edukacja jest prawem gwarantowanym przez państwo i jest bezpłatna na wszystkich poziomach.
		Prawo do pracy	Art. 23 Państwo zapewnia kobietom wszystkie możliwości, umożliwiające im efektywny i pełny udział w życiu politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturowym, państwo powinno działać na rzecz usunięcia ograniczeń, które uniemożliwiają ich rozwój i udział w budowaniu społeczeństwa.
		Prawa polityczne	Art. 34 Każdy obywatel ma prawo do udziału w życiu politycznym, ekonomicznym, społecznym i kulturowym i reguluje to ustawa. Art. 59 Głosującym może być obywatel, który ukończył 18 lat i spełnia warunki określone w prawie wyborczym. Art. 33.3 Obywatele są równi w prawach i obowiązkach bez dyskryminacji pomiędzy nimi ze względu na płeć, pochodzenie, język, religię lub wyznanie.
Tunezja	Konstytucja z 1959 roku (modyfikowana w 1988 roku) została zawieszona. Według najnowszych informacji projekt nowej konstytucji został poddany pod głosowanie Zgromadzenia Konstytucyjnego. Możliwe, że nowa konstytucja zostanie przyjęta w styczniu 2014 roku [por. link: RP].		
Zjednoczone Emiraty Arabskie (United Arab Emirates's Constitution of 1971 with Amendments through 2004)	Art. 1 Niepodległe, suwerenne państwo federalne. Art. 7 Islam jest oficjalną religią Unii. Islamski szariat jest podstawowym źródłem prawodawstwa.	Prawo do edukacji	Art. 17 Edukacja ma podstawowe znaczenie dla rozwoju społecznego. Jest obowiązkowa i bezpłatna na poziomie podstawowym wewnątrz Unii.
		Prawo do pracy	Art. 20 Społeczeństwo ma szanować pracę jako fundamentalną podstawę jego rozwoju. Powinno dążyć do zapewnienia dostępności pracy dla obywateli oraz do zapewnienia ich przygotowania do pracy.
		Prawa polityczne	Brak odpowiedniego artykułu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie konstytucji krajów arabskich dostępnych na stronie internetowej projektu Comparative Constitutions Project.

Powyższe zestawienie wyraźnie pokazuje jak zróżnicowane pod względem prawodawstwa są kraje arabskie. Ponad połowa z nich nadal uznaje prawo islamskie za podstawowe źródło prawodawstwa. Algieria, Jordania, Liban, Maroko, Mauretania nie wspominają w tekście konstytucji o islamskich źródłach prawa. O równości wobec prawa i braku dyskryminacji ze względu na płeć zapewniają konstytucje Algierii, Bahrajnu, Iraku, Kataru, Libii, Maroka, Mauretanii, Omanu, Sudanu i Syrii. Wyraźnych zapisów dotyczących praw kobiet brakuje w konstytucjach Arabii Saudyjskiej, Kuwejtu, Libanu i Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Jedynie w konstytucji Jordanii pojawia się szczegółowy zapis, że państwo ma obowiązek zadbać o odpowiednie warunki pracy kobiet i nieletnich. W konstytucji irackiej dodatkowo pojawia się w art. 38.3 zakaz handlu kobietami i dziećmi oraz zakaz prostytucji. W konstytucji jemeńskiej wyraźnie jest napisane, że kobiety podlegają prawu szariatu. W Bahrajnie natomiast konstytucja zapewnia kobietom ochronę w zakresie godzenia obowiązków domowych z pracą zawodową oraz podkreśla równość kobiet i mężczyzn we wszystkich sferach życia, mając przy tym na uwadze przepisy szariatu. Z powodu przemian politycznych będących skutkiem „arabskiej wiosny” nie są dostępne jeszcze teksty nowo uchwalanych konstytucji Egiptu i Tunezji, dlatego prawna sytuacja kobiet w tych krajach jest nadal kwestią otwartą. Nieoficjalne tłumaczenie projektu niedawno przyjętej egipskiej konstytucji [por. link: AC] zawiera artykuł 11. o następującej treści: „Państwo zobowiązuje się do osiągnięcia równości kobiet i mężczyzn we wszystkich prawach: politycznych, gospodarczych, społecznych, kulturowych i obywatelskich, zgodnie z postanowieniami niniejszej Konstytucji” (The Arab Republic of Egypt Draft Constitution 2013). Z badaniem zakresu praw kobiet w Egipcie w świetle nowej konstytucji należy poczekać jednak do uzyskania dostępu do oficjalnego tłumaczenia tekstu konstytucji. Warto zauważyć również, że połowa z omówionych konstytucji została przyjęta lub zmieniona w latach 2011–2012, a dane poddane analizie obejmują lata 1999–2010, dlatego też z pewnością wiele

skutków nowo przyjętych przepisów będzie widocznych dopiero w przyszłości².

Analiza danych statystycznych dotyczących populacji kobiet, ich udziału w edukacji, pracy zawodowej oraz życiu politycznym pozwoli na zbadanie sytuacji społecznej kobiet w krajach arabskich. Możliwe będzie również zaobserwowanie pewnych zmian i ogólnych tendencji w funkcjonowaniu kobiet w omawianych obszarach.

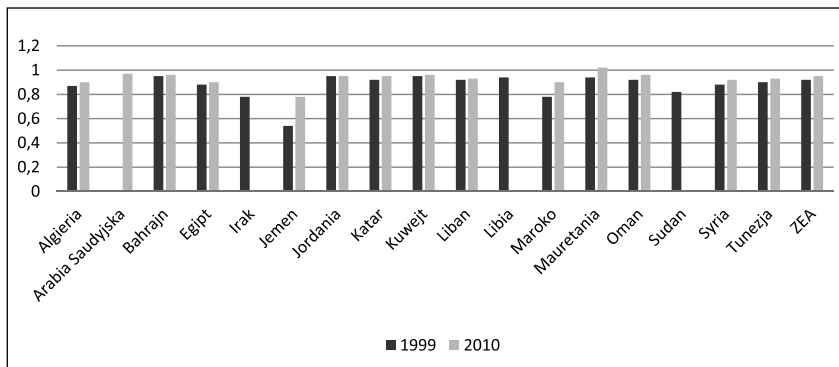
Wykres 1. Proporcja ilości kobiet do mężczyzn w krajach arabskich

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (SPPOP:TOTL.FE.ZS).

Do państw, w których proporcja kobiet do mężczyzn jest najniższa, i tych, w których zmniejszyła się do wartości poniżej 0,70, należą: Bahrajn, Katar, Kuwejt, Oman i Zjednoczone Emiraty Arabskie (wykres 1). W Katarze na jedną kobietę przypada 3,2 mężczyzny. Jest to ogromna dysproporcja płciowa. Nie tłumaczy jej ani poziom śmiertelności kobiet, ani ich oczekiwana długość życia. Zarówno w Bahrajnie, Katarze, Kuwejcie, Omanie i Zjednoczonych Emiratach

² O przestrzeganiu praw kobiet w krajach arabskich po „arabskiej wiosnie” według badań prowadzonych przez Thomson Reuters Foundation można przeczytać na stronie internetowej fundacji [por. link: TRF].

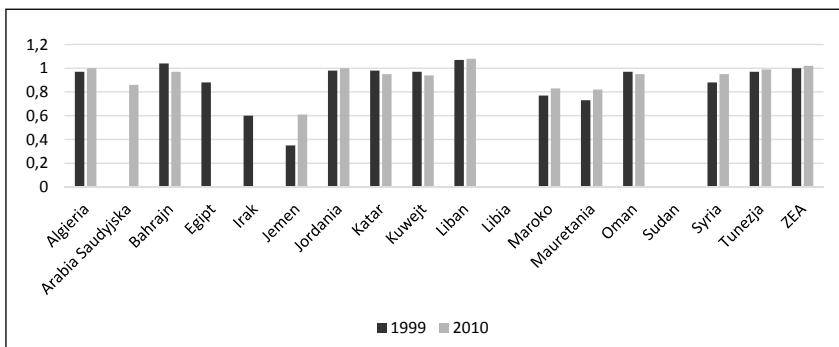
Judyta Lubacha-Sember. Sytuacja kobiet w krajach arabskich w obszarach edukacji, pracy zarobkowej i praw politycznych

Wykres 2. Udział kobiet w edukacji w krajach arabskich – stosunek dziewcząt do chłopców w edukacji podstawowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (SE.PRM.ENRL.FE.ZS).

*Brak wykresu oznacza brak danych dla danego kraju w omawianym okresie.

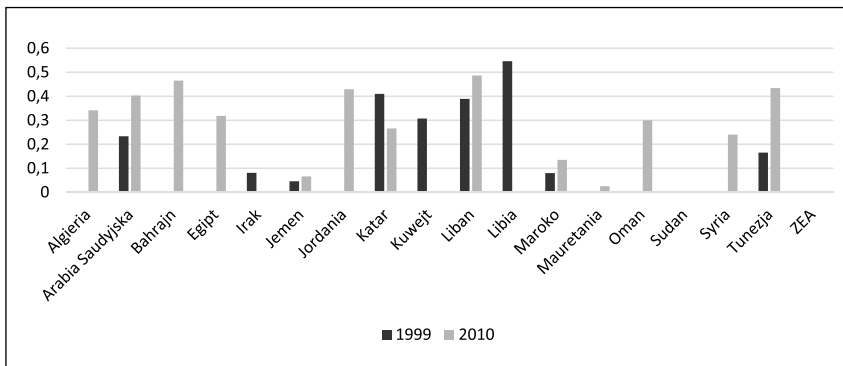

Wykres 3. Udział kobiet w edukacji w krajach arabskich – stosunek dziewcząt do chłopców w edukacji ponadpodstawowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (SE.SEC.ENRL.FE.ZS).

*Brak wykresu oznacza brak danych dla danego kraju w omawianym okresie.

Arabskich kobiety mają większą oczekiwaną długość życia w momencie narodzin, średnio 77 lat w porównaniu do 75 lat dla mężczyzn (według danych za 2011 rok) oraz niższy współczynnik śmiertelności wśród dorosłych kobiet: średnio 61 na 1000 dorosłych kobiet w porównaniu do 89 na 1000 dorosłych mężczyzn (według danych za 2011 rok). W większości przedstawianych krajów proporcja kobiet do mężczyzn wynosi około 1 do 1 i jest ona przeważnie stała na przestrzeni lat.

Wykres 4. Udział kobiet w edukacji w krajach arabskich – współczynnik scholaryzacji brutto, kobiety³

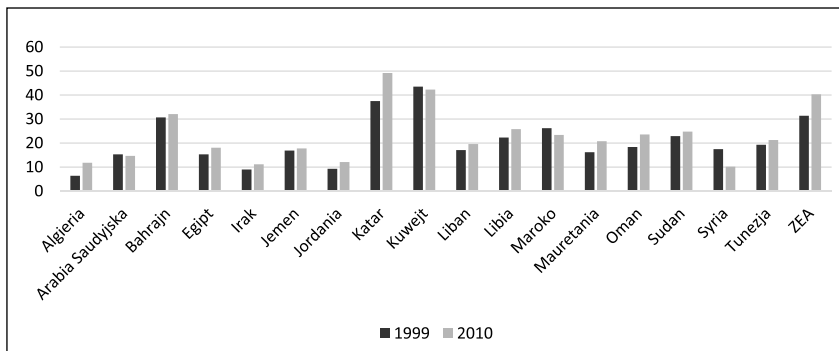
Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (SE.TER.ENRR.FE).
*Brak wykresu oznacza brak danych dla danego kraju w omawianym okresie.

Pomimo że zaprezentowane dane dla dużej liczby krajów nie są kompletne, można zaobserwować pewne ogólne tendencje. Zapewnienie przez konstytucje powszechnej i obowiązkowej edukacji podstawowej dla wszystkich obywateli przejawia się w wyrównanej proporcji dziewcząt do chłopców w edukacji podstawowej i ponad-

³ Współczynnik scholaryzacji brutto jest to stosunek całkowitej liczby przyjętych na studia, bez względu na wiek, do ludności w grupie wiekowej, która oficjalnie odpowiada prezentowanemu poziomowi wykształcenia.

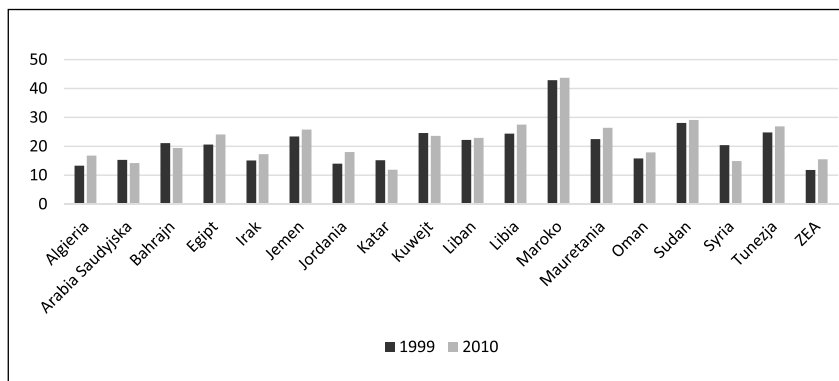
podstawowej w omawianych krajach arabskich. Wyjątkiem jest Jemen, gdzie proporcja ta jest zdecydowanie niższa niż w pozostałych krajach, jednak widoczna jest tendencja wzrostowa na przestrzeni ostatnich lat (wykresy 2 i 3). Również mały procent kobiet podejmuje studia wyższe w Jemenie. Najmniejsza liczba kobiet studiujących jest w Mauretanii i nie przekracza 3% kobiet w wieku studenckim. W pozostałych krajach, dla których są dostępne dane, widać pewną tendencję wzrostową. W Arabii Saudyjskiej, Bahrajnie, Jordanii i Libanie liczba studiujących kobiet przekracza 40% kobiet w wieku studenckim. Największy wzrost współczynnika scholaryzacji brutto dla kobiet nastąpił w Omanie: 26,9 punktów procentowych oraz Tunezji: 29,3 punkty procentowe. Wysoki spadek tego współczynnika miał miejsce w Katarze i wyniósł 12,1 punktów procentowych (wykres 4). Znaczenie wykształcenia obywateli podkreślane jest we wszystkich konstytucjach krajów arabskich, gdzie edukacja postrzegana jest jako główne źródło rozwoju kraju i budowania jego dobrobytu (tabela 2).

W Algierii, Arabii Saudyjskiej, Egipcie, Iraku, Jordanii, Libanie i Syrii wskaźnik zatrudnienia kobiet nie przekracza 20%. W krajach tych kobiety stanowią również znikomy procent siły roboczej. Najmniej kobiet pracuje w Syrii, Iraku i Algierii. Najwięcej w Zjednoczonych Emiratach Arabskich, Kuwejcie i Katarze (wykresy 5 i 6). Wszystkie trzy kraje w swoich konstytucjach mają wyraźnie zaznaczone, że praca jest obowiązkiem obywateli oraz, że jest ona fundamentem dobrobytu i rozwoju (tabela 2). Spośród omawianych krajów arabskich w Katarze i Zjednoczonych Emiratach Arabskich w danym okresie nastąpił największy wzrost wskaźnika zatrudnienia kobiet odpowiednio o 11,4 i 9,8 punktów procentowych. Największy spadek wskaźnika zatrudnienia kobiet miał miejsce w Syrii i wyniósł 7,8 punktów procentowych, ponadto zanotowano w Maroku (2,7 p.p.) i Kuwejcie (0,5 p.p.). W większości krajów widoczny jest pewien wzrost poziomu zatrudnienia kobiet oraz ich udziału w sile roboczej. Jednak wciąż stosunkowo niski procent kobiet biorących udział w życiu zawodowym można tłumaczyć nadal

Wykres 5. Udział kobiet w rynku pracy w krajach arabskich – wskaźnik zatrudnienia kobiet powyżej 15 roku życia (% z całej populacji w wieku produkcyjnym)

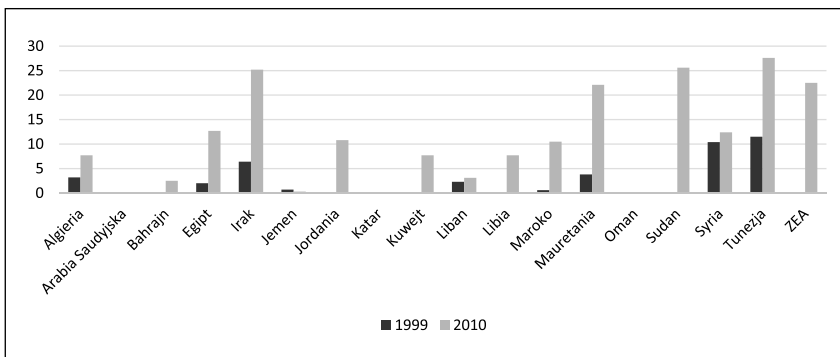
Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (SL.EMP.TOTL.SP.FE.ZS).

Wykres 6. Udział kobiet w rynku pracy w krajach arabskich – siła robocza, kobiety (% całkowitej siły roboczej)

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (SL.TLFTOTL.FE.ZS).

żywą tradycją i obyczajami: „Kobieta, zgodnie z obowiązującym kodeksem obyczajowym, realizuje się w obrębie rodziny, a pojawienie się jej na rynku pracy, w przestrzeni zarezerwowanej dla mężczyzn, można uznać za przekroczenie norm. Z punktu widzenia nakazów tradycji aktywność zawodowa kobiety narusza spójność rodziny” [Barska 2012: 129]. Również H. Shakharter [cytowany w: Kowalska 2013: 235] podkreśla kulturowe czynniki determinujące udział kobiet w rynku pracy: „religię, która ściśle reguluje kontakty z mężczyznami spoza rodziny; normy społeczne wyznaczające kobiecie »właściwe« miejsce; stosunek samych kobiet do podjęcia zatrudnienia; dyskryminację, która skutkuje segregacją na rynku pracy, wysokim bezrobociem kobiet i niższymi płacami”. Dlatego też w wielu krajach arabskich kobiety nadal są niechętnie postrzegane w obszarze pracy zarobkowej, a ich główną przestrzenią funkcjonowania społecznego pozostaje gospodarstwo domowe.

Wykres 7. Procent miejsc zajmowanych przez kobiety w parlamentach narodowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Banku Światowego (SG.GEN. PARL.ZS).

*Brak wykresu oznacza brak danych dla danego kraju w omawianym okresie.

W Iraku, Mauretanii, Sudanie i Tunezji nastąpił największy wzrost procentowego udziału kobiet w parlamencie i wyniósł odpowiednio 18,8, 18,3, 19,3 i 19,3 punkty procentowe. Jest to widoczny wzrost znaczenia kobiet w przestrzeni politycznej, biorąc pod uwagę, że pod koniec lat 90. XX w. w większości omawianych krajów poniżej 5 procent miejsc w parlamencie było zajmowanych przez kobiety. W Arabii Saudyjskiej obowiązującym systemem rządów jest monarchia i nie funkcjonuje tam instytucja parlamentu, a ministrów powołuje król. W Katarze natomiast głową państwa jest księżę, a jedynie 30 członków Rady Doradczej jest wybieranych w wyborach powszechnych i prawdopodobnie dlatego wartość omawianego wskaźnika wynosi dla tych krajów zero.

W niektórych z omawianych krajów arabskich kobiety zaczęły również zajmować stanowiska ministrów np.:

- Algieria: minister planowania przestrzennego i ochrony środowiska Dalila Boudjemaa, minister poczty, technologii informacyjnej i komunikacji Zhora Derdouri
- Arabia Saudyjska: wiceminister edukacji ds. kobiet Norah al-Faiz
- Bahrain: asystent podsekretarza w ministerstwie spraw zagranicznych Rana bint Isa Al Khalifa
- Egipt: minister nauki Nadia Zakhary, minister zdrowia Maha El – Rabat
- Katar: minister komunikacji i technologii informacyjnej Dr. Hessa Sultan Al-Jaber, minister zdrowia Dr Sheikha Ghalia bint Mohammed Al Thani
- Kuwejt: minister handlu i przemysłu Amani Bouresli, minister rozwoju Rola Dashti
- Jemen: minister praw człowieka Dr Houriah Ahmed Mashhour, minister stanu ds. rządu Jawharah Hamoud Thabet
- Liban: minister finansów Raya Haffar al-Hassan, minister stanu ds. kobiet i dzieci Mona Ofeish
- Mauretania: minister pracy, kształcenia zawodowego i technologii komunikacyjnej Fatima Habib

- Maroko: sekretarz stanu ds. edukacji Latifa Labida, minister solidarności, kobiet, rodziny i rozwoju społecznego Bassima Hakkaoui
- Oman: minister rozwoju społecznego Sherifa bint Khalfan bin Nasser al-Yahyaia
- Sudan: minister nauki i komunikacji Tahani Abdalla Attia Gasmalla, minister stanu ds. turystyki Amira Al-sir
- Syria: wiceminister krajowej koalicji na rzecz syryjskiej rewolucji i opozycji uhair al-Atassi, minister kultury Lubanah Mshaweh
- Tunezja: minister środowiska Mamiya El Banna, minister spraw kobiet i rodziny Sihem Bad
- Zjednoczone Emiraty Arabskie: minister stanu i przewodnicząca funduszu małżeńskiego Maitha Salem Al Shamsi. Minister stanu Reem Ibrahim Al Hashimi [Źródło: Strona internetowa [guide2womenleaders G2W](#)]

Przykłady te pokazują, że kobiety zaczęły odgrywać coraz większą rolę w życiu politycznym krajów arabskich i poza biernym prawem wyborczym coraz częściej korzystają również z czynnego prawa wyborczego oraz osiągają wysokie stanowiska państwowe. „Ponadto kobiety są reprezentowane w rozmaitych radach najwyższych, zwłaszcza tych, które podejmują kwestie społeczne i dotyczą kobiety, rodziny, edukacji, sprawiedliwości, zdrowia, zatrudnienia, kształcenia zawodowego, kultury, praw człowieka, komunikacji” [Barska 2012: 161]. Najważniejsze wydaje się być to, że głos kobiet zaczął być słyszalny w krajach arabskich i mogą one, poprzez pełnienie swoich funkcji w państwie, przyczynić się do zmiany statusu kobiet w społeczeństwie. Prawdopodobnie również dostęp kobiet do edukacji oraz wzrost ilości wykształconych kobiet spowodował zwiększenie się ich udziału w życiu politycznym. Warto zwrócić uwagę, że wiele z kobiet pełniących funkcję ministrów ma stopień doktora. Tym samym zauważamy jak bardzo powiązane są ze sobą te trzy obszary funkcjonowania kobiet: edukacja, praca zawodowa i życie polityczne.

Podsumowanie

Wszystkie przedstawione tu dane pokazują, że pozycja kobiet w krajach arabskich uległa zmianie na przestrzeni ostatnich lat. Przyjęcie proponowanego przez Amartyę Sena podejścia „zdolnościowego” pozwoliło na zbadanie ważnych obszarów funkcjonowania społecznego kobiet, w których mogą występować nierówności pomiędzy kobietami a mężczyznami. Przeprowadzona analiza dowodzi, że sytuacja kobiet w krajach arabskich poprawia się zarówno w obszarach edukacji, pracy zawodowej, jak i życia politycznego. Kobiety w krajach arabskich mają większy dostęp do edukacji podstawowej poprzez zagwarantowane prawo do powszechnej, bezpłatnej edukacji na pierwszym etapie edukacji. Kobiety coraz aktywniej uczestniczą w pracy zawodowej w większości omawianych krajów. Biorą również większy i aktywny udział w życiu politycznym tych krajów. Dostęp do edukacji jest bardzo ważnym czynnikiem stymulującym dalszą aktywność kobiet w społeczeństwie. Wyedukowane młode kobiety częściej podejmują studia wyższe i pracę zawodową, co zgodnie z założeniami Amartyi Sena zwiększa ich świadomość i poczucie niezależności oraz zmienia ich pozycję społeczną.

Sytuacja kobiet w krajach arabskich nie jest jednakowa, ponieważ kraje te nadal różnią się poziomem swobody i przywiązania do tradycji. W niektórych z nich nadal obowiązuje ścisła segregacja płciowa oraz surowe przestrzeganie praw szariatu. W innych natomiast „kobiety zrzeszone w organizacjach religijnych m.in. odważnie podejmują działania na rzecz nowego odczytania zasad zawartych w Koranie” [Barska 2012: 172], co pozwala na zmianę tradycyjnego postrzegania roli kobiety w rodzinie i społeczeństwie. Wyzwaniem współczesnych krajów arabskich jest to, aby prawa równości wszystkich obywateli zawarte w konstytucjach nie były jedynie deklaracjami i stały się rzeczywistością. Proces ten już się rozpoczął i sytuacja kobiet zarówno w obszarze edukacji, pracy zawodowej oraz życiu politycznym znacznie się poprawiła i zmiany te w większości krajów arabskich idą w dobrym kierunku. Ważne jest, by nie zapominać jak dużą rolę w krajach tych odgrywa kultura isła-

mu i że przemiany w pozycji kobiet w życiu społecznym są nierozdzielnie związane ze zmianami zachodzącymi w samym islamie. Jak pokazują przedstawione dane, kobiety w większości krajów arabskich zaczynają otrzymywać coraz więcej realnych praw, a ich udział w życiu publicznym jest coraz aktywniejszy. Dlatego nie ulegajmy stereotypowemu myśleniu o kobietach w krajach arabskich i doceniśmy ich starania oraz pracę włożoną w zmianę swojej sytuacji.

BIBLIOGRAFIA

- Barska A. [2012] *Świat kobiet w krajach Maghrebu. Wokół tradycji i nowoczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Górac-Sosnowska K. [2007] *Świat arabski wobec globalizacji. Uwarunkowania gospodarcze, kulturowe i społeczne*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warszawa.
- Kowska B. [2008] *Płeć, islam a zmiana społeczna: dylematy współczesnego dyskursu emancypacyjnego na Bliskim Wschodzie*, [w:] Kapiszewski, A. (red.), *Świat arabski w procesie przemian. Zmiany społeczne i kulturowe oraz reformy polityczne*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Kowalska B. [2013] *Kobiety, rozwój, obywatelstwo w Haszymidzkim Królestwie Jordanii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Sen A. [2004] *Capabilities, Lists, and Public Reason: Continuing the Conversation*, „Feminist Economics” t. 10, nr 3: 77–80.
- Sen A. [1990] *More Than 100 Million Women Are Missing*, „New York Review Of Books” t. 37, nr 20: 61–66.
- Sen A. [2000] *Nierówności. Dalsze rozważania*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków.
- Sen A. [2001] *The Many Faces of Gender Inequality*, „The New Republic”, September 17: 35–40.
- Walther W. [1982] *Kobieta w islamie*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa.

Źródła internetowe

- AC: <http://www.atlanticcouncil.org/en/blogs/egyptsource/english-translation-of-egypt-s-2013-draft-constitution> [dostęp 10.01.2014].
- Baza danych Banku Światowego: <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx> [dostęp 04.01.2014].
- Comparative Constitutions Project: <https://www.constituteproject.org/#/> [dostęp 04.01.2014].
- GW: http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,13107324,Konstytucja_Egiptu_podpisana__Opozycja__droga_do_islamizacji.html [dostęp 10.01.2014].
- G2W: http://www.guide2womenleaders.com/female_ministers_by_country.html [dostęp 04.01.2014].
- RP: <http://www.rp.pl/artukul/706099,1076576-W-Tunezji-glosuja-nad-projektem-konstytucji.html> [dostęp 04.01.2014].

Statistical Tables from the 2013 Human Development Report <http://hdr.undp.org/en/data> [dostęp 04.01.2014].

TRF: <http://www.trust.org/spotlight/poll-womens-rights-in-the-arab-world/> [dostęp 10.01.2014].

Akty prawne

Algeria's Constitution of 1963 with Amendments through 2008

Bahrain's Constitution of 2002

Iraq's Constitution of 2005

Jordan's Constitution of 1952 with Amendments through 2011

Kuwait's Constitution of 1962, Reinstated in 1992

Lebanon's Constitution of 1926 with Amendments through 2004

Libya's Constitution of 2011

Mauritania's Constitution of 1991 with Amendments through 2012

Morocco's Constitution of 2011

Oman's Constitution of 1996 with Amendments through 2011

Qatar's Constitution of 2003

Saudi Arabia's Constitution of 1992 with Amendments through 2005

Sudan's Constitution of 2005

Syria's Constitution of 2012

The Arab Republic of Egypt Draft Constitution 2013 New Constitutional Document After Amending the Suspended 2012 Constitution

United Arab Emirates's Constitution of 1971 with Amendments through 2004

Yemen's Constitution of 1991 with Amendments through 2001